Kallós Miklós

Kallós Miklós
Kolozsvár, Románia
Az interjút készítette: Cosmina Paul
Az interjúkészítés időpontja: 2004. március

Kallós Miklós professzor folytatja tanári munkásságát, doktorátusvezető, és bár lemondott a kolozsvári zsidó közösség vezetéséről, annak továbbra is oszlopos tagja maradt.

Már első találkozásunkkor átérezte tanúságtételének célját és fontosságát. Az interjú a lakásán készült, a dolgozószobájában, sok-sok könyv és régi bútorok között.

Szelíd személye, az általa közvetített érzelmek és tiszteletreméltósága áthatotta beszélgetéseinket.

- **Életrajz**

Semmit sem tudok a nagyszüleimről. Valószínűleg korán meghaltak. Mindenesetre, én gyerekként nem találkoztam velük, kivéve… annyit tudok, hogy anyai nagyanyám a nagyváradi régi zsidó temetőben van eltemetve. Magyar anyanyelvű vallásos asszony volt. Édesanyám, lánynevén **Schwartz Helén** 1895-ben született egy volt csehszlovákiai községben. A községet Sasvárnak nevezték.

A helység 1918 előtt Ausztria-Magyarországhoz tartozott, új elnevezését nem ismerem [*Sasvár – nagyközség volt Nyitra vm.-ben, 1891-ben 2300 szlovák és német, 1910-ben 2400 szlovák, német és magyar lakossal. A községben cukorgyár működött. Trianon után Csehszlovákiához került, ma Szlovákiában van. – A szerk.*].

Édesanyám néhány elemi osztályt végzett. Volt egy nővére, aki Budapestre ment férjhez, a férjét **Guttmannak** hívták**.** Tudtam a létezéséről, de sosem találkoztam vele. Budapesten élt, de semmit sem tudok róla. Volt egy Schwartz Zoltán nevű fiútestvére, aki Nagyváradon élt. Kinézésre alacsony, vörösesszőke, szemüveges és barátságos természetű ember volt.

Apámmal ellentétben, ő vásárolt és olvasott irodalmat, megvoltak az ilyen jellegű igényei és kulturális kedvtelései. A lányainak zongorát vett, hogy tanuljanak zongorázni, tehát igyekezett, hogy legyen egy kis kultúrájuk. Nagyon sokat dolgozott. A Hitközség alkalmazottja volt, emellett belevágott különböző üzleti vállalkozásokba is.

Egyik ilyen üzlete volt, hogy nagy tételben vásárolt tűzifát a nagy lerakatoktól, és kis tételben árusította a kevésbé módosaknak. Ezzel szerény profitra tett szert. Mindenesetre elboldogult, házat vett Nagyváradon, és ha nem is polgári, de stabil kispolgári életet élt.

A szüleim megismerkedéséről, házasságkötésük helyéről és egyéb körülményeiről semmit sem tudok.

Ismertem nagyanyámat, az édesapám mostohaanyját. A szülőanyjáról semmit sem tudok. A mostohaanyját láttam egyszer, hatéves koromban, amikor édesapámmal meglátogattuk Técsőn. Egyszerű, műveletlen, falusi zsidó asszony volt. Emlékszem a házukra, amikor ott voltam, most is emlékszem a konyhában dongó legyekre, elég zord volt a paraszti élet akkoriban.

Édesapám Szrúl nevű testvérével közösen volt egy darab földjük, körülbelül egy-másfél hektárnyi lehetett, valószínűleg abból éltek. Nagyon nehezen éltek. A deportálásig édesapám segítette őket. Pénzt küldött nekik, mert nagyon szegények voltak. Az történt velük, mint mindnyájunkkal, biztosan deportálták őket. Nagyszüleimről nem esett szó.

Édesapám, akit **Kallós Zoltánnak** (Jikusziel Zálmánnak) hívtak, técsői származású volt, 1893-ban született. Van Técső, ami Csehszlovákiához, és Kistécső, ami most is Romániához tartozik. A Tisza választotta el őket. Máramarossziget és Szaplonca mellett van valahol.

Emlékszem ezekre a dolgokra, mert akkoriban Técső és Kistécső közt egy nagy vashíd volt. Apám engem vagy kétszer magával vitt, amikor látogatóba ment hozzájuk, és voltak ott sírok is, de nem emlékszem, kié voltak. Adtunk egy-két húszast a román határőrnek, átmentünk a hídon Csehszlovákiába, visszatéréskor ugyanazt tettük a csehszlovák határőrrel is, tehát az átkelés nem volt annyira problémás, mint később, és mint amilyen most is. (Most nem adsz egy húszast a határőrnek, iratokra, útlevélre és pénzre van szükséged.) Volt egy **Szrúl (Izrael)** nevű öccse Técsőn meg egy mostohanővére, akit **Feuer Reizé**nek hívtak. (Reize, apám nővére túlélte a háborút, a háború után találkoztunk.) Volt még egy bátyja, aki Máramarosszigeten lakott. Vele találkoztam. Mindannyiukkal a holokauszt előtt találkoztam.

Édesapám magyar anyanyelvű volt, foglalkozására nézve szabó, de nem nagyon gyakorolta a mesterségét. Más foglalkozásai is akadtak. A születésem, tehát 1926 előtt, úgy tudom, péksegéd vagy éppen pék volt, nem tudom pontosan. Mindenesetre, amikor én megszülettem, már a nagyváradi Neológ Zsidó Hitközség alkalmazottja volt, samesz. Minden rituális tevékenységben részt vett, foglalkozott a temetések lebonyolításával is. Otthon szabta és varrógéppel varrta a halotti ruhákat.

A zsidóknál vászonból készült öltözéket viselnek ilyenkor, kitelnek [lásd: kitli] nevezik, az orvosok és gyógyszerészek köpenyére emlékeztet. Ezt a kitelt viselik nagyünnepek alkalmával a zsinagógában. Ros Hasóne [Ros Hásáná], vagyis újév és Jom Kipur alkalmával öltik fel a vallásos zsidók. Ebben is temetik el őket.

Ezenkívül még volt egy sapka, ami hasonlított a főszakácsok fehér fejfedőjére, ezt az arcra kellett húzni, és voltak még más ruhadarabok, amikre szükség volt ilyenkor. Ő varrta ezeket a ruhadarabokat. Nekem is varrt néhány darabot gyerekkoromban, egy dzsekiféleséget, de különben, pénzért nem varrt.

A háború előtti [Nagy]Várad ismert volt nemcsak az országban, de a határokon túl is. Volt ott a Sebes-Körös mellett, ami a nagy folyó volt, egy kicsi, szerencsétlen patak, Pecének nevezték. Nagyváradot a helybeliek szelíd évődéssel évtizedeken át „Pece-parti Párizsnak” becézték, főleg a város különleges társadalmi és kulturális életének elismeréseképpen.

Még az első világháború előtt működött ott egy nagyon erőteljes irodalmi kör, a nagy költő, Ady Endre vezetésével, a „Holnaposok”-nak nevezett költők és irodalmárok csoportosulása volt.

Érdekességként említem, hogy van egy, a nagyváradi zsidókkal foglalkozó, Izraelben kiadott vaskos kötetem magyarul. „A tegnap városa” címet viseli, és a holokausztban eltűnt zsidóknak állít emléket.

A tegnap városa, válaszul a holnaposok városára [*A tegnap városa – A nagyváradi zsidóság emlékkönyve,* Tel-Aviv, 1981]. A könyvet a Nagyváradról Izraelbe emigráltak szövetsége adta ki, a Nagyváradról és környékéről származó zsidók deportálásának harminchetedik évfordulója alkalmából.

A szerkesztők közt szerepel Schön Dezső, nagyváradi író, újságíró, Gréda József és Rappaport Ottó [*Schön Dezső (1906–1997) – író, újságíró, az* Istenkeresők a Kárpátok alatt *c. könyv szerzője, 1947-től a Tel-Avivban megjelenő „Új Kelet” munkatársa; Gréda József (1911–1986) – nagyváradi születésű költő, műfordító. Izraelben halt meg; Rappaport Ottó (1921–1993) – nagyváradi születésű újságíró, szerkesztő, színházigazgató (Nagybánya, Arad, Marosvásárhely, kolozsvári Állami Magyar Színház) volt. 1976-ban kivándorolt Izraelbe, Nyugdíjazása előtt az „Új Kelet” c. folyóirat főszerkesztője volt. – A szerk.*].

A két háború közt Nagyváradnak hetven-nyolcvanezer lakosa volt, ezeknek csaknem egyharmada volt zsidó. A nyomorúságos körülmények közt élő máramarosi zsidókat vonzotta a város, sokan vándoroltak be és telepedtek meg [Nagy]Váradon, ahol azért valahogy elboldogultak.

Mint a zsidóság más, nagyobb központjaiban, a zsidók itt is többfélék voltak: gazdagok, nagykereskedők, közép- és kisvállalkozók, mert Nagyvárad pezsgő gazdasági élettel rendelkezett. Ugyanúgy, mint Kolozsváron, a nagytőkéseknek itt is döntő szerepe volt az építkezésekben.

A legimpozánsabb épületeket Nagyváradon zsidó nagytőkések építtették. Például a központban levő Fekete Sas palotát is, ami belső passzázzsal rendelkezik. Hatalmas épület, az Állami Színházhoz vezető hídon innen. (Akkoriban itt volt az egyetlen színház [Nagy]Váradon.) Hogy úgy mondjam, városunk büszkesége volt. Egy Adorján nevű illető építtette, aki a neológ hitközség elöljárója is volt. Volt neki egy lakóháza is, ami szintén a város egyik legszebb épülete volt.

A Sas-palotát bérbe adta, több tucat üzlet és lakás volt benne [*Adorján Emil (Nagyvárad, 1873 – Mauthausen, 1944) – publicista, regényíró, műgyűjtő. Ügyvéd, újságíró, Ady baráti köréhez tartozott. Ő építtette a nagyváradi Sas-palotát (a milánói Galeria Vittorio Emanuele mintájára).*

Leander álnéven humoros regényt (Olivia bosszúja, 1898) és humoreszkkötetet (Komoly pillanatok, 1899) adott ki. Írt egy népszerű gyorsírástankönyvet is, valamint egy, az osztrák jogról szóló kompendiumot (Osztrák jog, 1900). – A szerk.]. Nyugodtan mondhatni, [Nagy]Váradon az építészeti szempontból legértékesebb házakat egyrészt gazdag zsidók építtették, másrészt a katolikus és a református egyház, de a lakóházakat főleg a gazdag zsidók.

[Nagy]Várad a zsidóság erős központja volt. Minden akkor létező zsidó vallási irányzat és közösség képviseltette magát. Volt egy nagy, erős ortodox közösség, és volt egy neológ közösség. Volt egy nagyon kis létszámú szefárd közösség is, amely spanyol eredetű zsidókból állt, akik valahogy odakerültek.

A nagy zsinagógák a következőképpen oszlottak meg: az ortodox hitközség nagy zsinagógája most is létezik és működik. Ezenkívül a neológ zsidóknak is volt egy nagy zsinagógája: a város

központjából mindenhonnan látható egy nagy kupola a Dávid-csillaggal a tetején, ez a neológ zsinagóga, amely máig fennáll. A két zsinagóga mellett még imaházak is voltak. A zsinagógákat főleg szombaton és ünnepnapokon használták, de hét közben, reggel, este, délután nemigen.

Ilyenkor az imaházakat használták. Nem jött el sok ember. Húsz, harminc, negyven ember. Hét közben nem kellett a nagyzsinagógát kinyitni. Emellett még jó néhány zsidó egylet létezett a hitközség keretein belül, és közülük legtöbbnek megvolt a saját kis zsinagógája. Az ortodox zsidóknak volt a nagyzsinagógán kívül még két, viszonylag nagy zsinagógája, az egyik a Kolozsvári úton, a másik a Teleki utcában.

Úgy tudom, hogy a Kolozsvári úton levőt kiadták vagy eladták. A Teleki utcában levő pedig nagyon elhanyagolt állapotban van. Nem tudom pontosan, mi a helyzet velük. És voltak még a különböző egyesületek kisebb zsinagógái is. Különféle egyesületek voltak: cionisták, kézműveseké, nem tudom, milyen egyesületek, és legtöbben építtettek egy-egy kis zsinagógát.

Több haszid közösség is létezett, valójában ortodox zsidók voltak, de szinte államot képeztek az államban, mert egy-egy rabbi köré csoportosultak, akit szellemi vezetőjükként tiszteltek. Héberül cadiknak nevezik, ami „szent embert”, „igaz embert” stb. jelent [lásd: haszidizmus]. Ezek a rabbik, hogy úgy mondjam, különböző rangúak voltak.

„A cadik rangja a haszid közösség létszámától függött. Nagy létszámú közösség rabbija jelentősnek számított, és valóságos »udvart« tartott maga körül »miniszterekkel« és »titkárokkal«. Egy-egy ilyen nagy rabbi elé járulni valóságos szertartást jelentett” [*Sandu Frunză: Nicolae Kallós. Crâmpei de viaţă din secolul XX. Un dialog despre evreitate, holocaust şi comunism ca experienţe personale, Editura Fundaţiei Axis, Iaşi, 2003 (Sandu Frunză: Kallós Miklós.*

Életképek a XX. századból. Párbeszéd a zsidóságról, a holokausztról és a kommunizmusról mint személyes élményekről), Axis Alapítvány Kiadó, Iasi, 2003, 17. oldal; az itt és a következőkben szereplő idézeteket Csortán Ferenc fordította. – A szerk.]. Egyikük volt a vizsnici rabbi [*Jisrael Hager rabbi (1860–1938) (“Wischnitzer”)*], aki nemcsak Nagyvárad, hanem az ország alighanem leghatalmasabb rabbija volt, Vizsnicernek nevezték [*Amikor 1915-ben az oroszok megtámadták Bukovinát, elfoglalták Vizsnic városát is, ahol Jisrael Hager egy haszid közösség rabbija volt.*

Az orosz vezetőség jóváhagyásával és támogatásával Románián keresztül hetvenedmagával átjutott osztrák–magyar területre. Engedélyt kapott arra, hogy Nagyváradon telepedjék le (Tereza Mózes: Evreii din Oradea, editura Hasefer, Bucureşti, 1997 (Mózes Teréz: A nagyváradi zsidók, Hasefer kiadó, Bukarest, 1997, 93. oldal). – Cosmina Paul megj.].

Egy nagy zsinagógával és egy egész udvarral rendelkezett, különféle „államtitkárokkal” is, hogy úgy mondjam, akik a rabbinátus ügyes-bajos dolgait intézték. Az épület ma is áll, mostani rendeltetéséről semmit sem tudok. Mindegyik haszid rabbinak és mindegyik kicsi haszid gyülekezetnek volt egy-egy imaháza, tucatjával álltak a városban. Tehát létezett egy nagyon erős haszid közösség [lásd: vizsnicai haszidok].

Az ortodox zsidó közösségnek volt egy elemi iskolája és négyosztályos fiú- és leánygimnáziuma. A neológok is rendelkeztek elemi iskolával, és volt egy nyolcosztályos líceumuk. Ezek világi iskolák voltak, de a hitközségek tartották fenn és adminisztrálták őket. Azok a zsidó gyerekek, akik ortodox zsidó iskolába jártak, de neológ líceumban akarták folytatni vallásos tanulmányaikat, valamint

azok, akik a nem zsidó felekezetű iskolákat látogatták – többnyire lányok, mivel akkoriban Nagyváradon nem létezett zsidó felső leányiskola –, a neológoknál jártak vallásórára.

1940 után, a magyar megszállás idején [*1940–1944 között Nagyvárad átmenetileg ismét Magyarországhoz tartozott;* lásd: második bécsi döntés. – *A szerk.*] a neológ líceum átalakult koedukált líceummá, vagyis a fiúosztályokban megjelentek a lányok is. Akkoriban a zsidótörvények miatt [lásd: zsidótörvények Magyarországon] a zsidó diákokat kirakták a különböző iskolákból, ugyanakkor pedig lehetővé tették néhány lány bejutását a tanintézményekbe. A zsidó lányok nem zsidó iskolákba jártak, hittanórára viszont a neológ gimnáziumba jártak, amiért kellett valamennyit fizetni.

A pénzt édesapám szedte be. Miért említem ezt? Mert ennek kapcsán édesapám kisebb feladatokat bízott rám. Például a pénz beszedésekor bejártam a várost, magánlakásokat és lánybentlakásokat kerestem föl. Így ismertem meg alaposan [Nagy]Váradot és a [nagy]váradi utcákat. Emellett segítettem neki temetésekkor, a templomban, a zsinagógában stb. Nagyjából ezek voltak édesapám foglalatosságai.

Jesivája néhány haszid rabbinak volt. A hitközségeknek nem volt. De mivel a haszidok az ortodox zsidókhoz tartoztak, és néhány haszid rabbinak volt jesivája, [úgy tekintették, hogy] az ortodoxoknak is volt, de úgymond kimondottan ortodox rítusú jesiva nem létezett. Ezek a jesivák tanult emberek körül alakultak ki, de nem mindegyik haszid rabbinak volt jesivája.

De ez a néhány nagyváradi jesiva nem örvendett túl nagy hírnévnek. Például a margittai, az érmihályfalvi és a dési jesivák hitoktató intézményként sokkal ismertebbek voltak. A rabbiképzés ezekben a jesivákban zajlott már elismert rabbik irányítása alatt.

Aki elvégezte valamelyik jesivát, egy rabbikból álló bizottságtól kapott egy oklevelet, ami igazolta ennek az elvégzését. Azután, ahogy mostanában mondanák, posztgraduális képzésben részesülhetett az ember, vagyis „posztjesivában”, egy rabbi mellett tanult egy ideig, aki adott egy igazolást, hogy az illető jó ebben vagy abban. Tehát a rabbiktól különböző ajánlóleveleket gyűjtöttek be, amik hitelesítették a tanulmányaikat. Ennek az állami oktatáshoz semmi köze nem volt.

Az iskolákon kívül volt több magyar nyelvű, de zsidó tulajdonban levő ismertebb újság. Ilyen volt például a „Napló”, a tulajdonosa zsidó volt [*Nyilván az 1898-ban indult napilapról, a „Nagyváradi Napló”-ról (főszerkesztő: Fehér Dezső, szerkesztő Lovassy Andor) van szó, amelynek 190l–1903 között Ady is munkatársa volt, de dolgozott itt Juhász Gyula, Emőd Tamás, Zsolt Béla stb. is. A „Nagyváradi Napló” 1934 januárjában jelent meg utoljára (http://eloerdely.org/konyvhaz/olvasm/bnaplo.html). – A szerk.*].

Szokványos újság volt, nem zsidó jellegű, csak a tulajdonosa volt zsidó. Az ortodox zsidóknak volt egy magyar nyelvű zsidó hetilapja, a „Népünk”, amit minden pénteken elolvastam [*A „Népünk” (Unserer Volk) c. hetilap Nagyváradon jelent meg 1929–1940 között Wasserstorm Sándor és Leitner Zoltán szerkesztésében. – A szerk.*].

Taglalta a hitközségek belső életét, politikai kérdéseket – a zsidók helyzetét különböző országokban, de irodalmi jellegű írások, zsidó témájú és haszid elbeszélések, versek is voltak benne. *„Minden számában voltak írások, jegyzetek, novellák a Németországban történtekről, a*

pogromokról, különösen a ’38-ban történt Kristályéjszaka után; köztudott volt, ami ott történt.

Nálunk föl sem merült ilyesmi” [*Sandu Frunză: „Nicolae Kallós. Crâmpei de viaţă din secolul XX. Un dialog despre evreitate, holocaust şi comunism ca experienţe personale” Editura Fundaţiei Axis, Iaşi, 2003, Axis Alapítvány Kiadó, Iaşi, 2003, 32. oldal*]. Volt egy mondás akkoriban: bármi történt, bármely területen, úgy tevődött föl mindig a kérdés, hogy „Jó-e ez a zsidókra nézve vagy sem”. Ez volt az egyetlen politikai szempontunk.

Persze voltak olyan események, amelyek mindenképpen érintettek. Ilyen volt 1936–1937-ben a Goga–Cuza-kormány hatalomra jutása, ami egy antiszemita kormány volt. Antiszemita törvényeket is hozott. Természetesen aggodalommal töltötte el a zsidó közösséget, és örültünk, amikor ez a kormány megbukott. Csak ilyen tekintetben politizáltunk, egyébként semmilyen politikai tevékenységet nem folytattunk.

A hitközség tulajdonában levő házban laktunk. A hitközségnek volt három épülete, itt biztosítottak lakást az alkalmazottaknak. Az egyik egy három-négy szobás, összkomfortos ház volt, ami Vajda István főrabbié volt. Előtte Kecskeméti Lipót hírneves főrabbi lakott ott, a zsidó neológ líceum névadója, aki 1936-ban halt meg, és doktori címe volt.

Néhány évig a hitközségnek nem volt rabbija, amíg meg nem választották ezt a Vajda Istvánt. Ez a ház ma is áll a [nagy]váradi Cuza Vodă utcában. Volt még két másik ház is, több lakással, ahol a sakterek laktak, a főkántor meg akik a hitközség szolgálatában állottak. Mi is a hitközséghez tartozó egyik udvaros házban laktunk.

„Az udvarban, ahol csak a hitközség alkalmazottai laktak, lakott egy keresztény család is, ők voltak a házmesterek. Magyarok voltak. Volt egy nálam két-három évvel fiatalabb fiuk. Talán kevéssé ismert tény, hogy minden zsidó házban szükség van egy olyan kereszténre, aki szombaton villanyt gyújt, tüzet rak, elvégez minden szükséges munkát, vagyis mindazt, amit tilos a zsidóknak elvégezni szombaton.

Ez a család, a házmesteri teendők mellett, ezeket a dolgokat is elvégezte: péntek este bementek mindegyik lakásba, és leoltották a villanyt, szombaton jöttek tüzet gyújtani és így tovább” [*Ugyanott, 11. oldal*] [lásd: sábesz gój].

Szerény lakásunk volt: két szoba, konyha, fürdőszoba, kamra. Kertünk és háziállataink nem voltak. Csak hárman éltünk a lakásban, viszonylag simán elboldogultunk, nem volt semmi gond. Semmiben hiányt nem szenvedtünk, mert édesapám, pozíciójának köszönhetően, a fizetésén kívül a szolgálataiért adományokat kapott a hitközség tagjaitól: ha esküvőt szervezett, kapott valamit, ha temetést, szintén. A neológ zsidók kevésbé ismerték a szertartásokat. *„A neológ zsidók a zsidó lakosság leginkább asszimilálódott rétegét képezték.*

Sokan már nem látogatták a zsinagógát, csak ünnepekkor jöttek, főleg a Mazkir alkalmával, a halottakról való megemlékezéskor“ [*Ugyanott, 27. oldal*]. A nagyünnepek előtt a zsidóknak szokásuk meglátogatni a világból eltávozottak sírjait, s elmondani a kádis nevű imádságot.

Ha nem ismerték, apámhoz fordultak segítségért, aki elmondta a kádist, és ezért kapott némi pénzt, így aztán anyagi tekintetben nem szenvedtünk hiányt semmiben. Mai szóhasználattal élve, középosztálybeli életet éltünk: nem voltunk sem szegények, sem gazdagok. Volt elegendő

élelmünk, ruhaneműnk, villany, víz, fűtés, minden, ami egy normális életmódhoz szükséges.

Otthon magyarul beszéltünk, de néha a szüleim jiddisül beszéltek egymással, ami a középkori német nyelv héber szavakkal megtűzdelt változata. Én is fölcsíptem egypár kifejezést belőle, a mai napig is beszélek egy kicsit, nem jól, de beszélek. De egymás közt, a családban általában magyarul beszéltünk. A hagyományaink? A hagyományaink ugyanolyanok voltak, mint bármely vallásos zsidó családban. Habár édesapám a neológ hitközségnek dolgozott, mi, otthon, a családban ortodox zsidók voltunk.

Na mármost, a jobb megértés végett: mit kerestek az ortodoxok a neológoknál? Az olyan alkalmazottak, mint például a sakterek, édesapám és mások ortodoxok voltak, mert kellett ismerniük a dolgokat. A neológok alig ismerték ezeket. *„…a neológ hitszónoklatok általában az illető ország nyelvén folytak.*

Nagyváradon vagy Kolozsváron a prédikációk nyelve román volt egészen a magyar megszállásig, később magyar. Ezzel szemben az ortodoxoknál csak jiddis-deutsch nyelven prédikáltak. (…) A neológ hitsorsosok megközelítése számukra közérthető nyelven kétségtelenül előnyt jelentett. Hátránya volt viszont, hogy bizonyos szabályok és felfogások háttérbe kerültek, és feledésbe merültek” [*Ugyanott, 27. oldal*].

Az ortodox étrend szigorúan kóser volt. Édesapám úgynevezett samesz volt, ez a héber szó szó szerinti fordításban szolgát jelent. Minden hitközségnek volt egy samesze, aki a vallási élet gyakorlati oldalát irányította: a templomi szertartásokon gondja volt arra, hogy mindenkinek jusson imakönyv, tálesz, tehát a rituális köpeny és így tovább, a Tóra olvasásánál ő gondoskodott a részletekről, ő hívta fel a résztvevőket. Ő vigyázott a zsinagógára a szertartás alatt. Ezenkívül ő szokta megszervezni az összes rituális eseményt:

a házasságkötéseket, a temetéseket, az összes zsidó szertartást. Halálesetkor a halott mosása, öltöztetése, koporsóba helyezése, az elhantolás megszervezése, a kántor és a rabbi tevékenységének összehangolása, a családdal való kapcsolattartás, tehát mindaz a hatáskörébe tartozott, ami a szertartással kapcsolatos volt. Hozzá tartozott a hitközség különféle bevételeinek az inkasszálása is: abban az időben többféle díjat szedtek be a közösségen belül. Volt valaki, aki szedte a tagdíjakat, de ez nem édesapám volt.

Édesanyám – mint minden vallásos zsidó nő – parókát viselt. Ünnepek alkalmával édesanyámmal az ortodox zsinagógába jártunk, és nem a neológba. Csak az ortodoxoknál végeztettük az előírás szerinti állatvágásokat [lásd: sehita]. Mi mindenben, ami a vallást, a szertartást illeti, ortodox zsidók voltunk. Én mindig sapkát viseltem, tehát nem jártam fedetlen fővel, hogy így mondjam. Betartottuk az összes, vallásos ünnepekkel kapcsolatos hagyományt.

Vegyük például a sábátot [lásd: szombat], mert ez volt a leggyakoribb ünnep. A sábátra való előkészületek pénteken kezdődtek. Egy libát szoktunk levágni a sábáti, szombati ételekhez. Étkezés előtt édesanyám minden szükségeset előkészített a sábátra. Kalácsot vásároltunk szombatra – ezt a kalácsot bárhesznek nevezték – és bort, mert egy imát, egy áldást kellett mondani egy pohár borral. Nagyon ritkán készítettünk házilag kalácsot; nem sábátkor, hanem más ünnepekkor, amikor édesebb, mazsolás kalácsot sütött édesanyám.

De nem emlékszem, hogy többször csinálta volna, mint kétszer, háromszor. Amíg még nem volt fürdőszobánk, minden pénteken elmentünk a rituális fürdőbe [lásd: mikve]. Miután megépült a fürdőszobánk, abbahagytuk, de nem teljesen, mert a rituális fürdő a rítus szempontjából ajánlott volt, különösen a nőknek, akkor is, ha volt otthon fürdőszoba.

Édesapám és én körülbelül havonta kétszer mentünk el a mikvébe. A nők bizonyos időszakokban, például menstruáció után, kötelezően el kellett menjenek a rituális fürdőbe, kétszer-háromszor alámerültek, és kijöttek.

Egyféle szenteltvíz volt, hogy úgy mondjam. Tehát pénteken este édesapámmal kiöltöztünk, és elmentünk a zsinagógába. Édesanyám otthon maradt meggyújtani a szombati gyertyát [Két gyertyát – lásd: szombat].

A nő egy fehér kendőt vagy sálat tesz ilyenkor a fejére, olyan mozgásokat végez a gyertya fölött, mintha magába szívná a Sábát szellemét, áldást mond és néhány bibliai idézetet. Amikor édesapámmal hazajöttünk a zsinagógából, megvacsoráztunk.

Az imát a férfiak a zsinagógában mondták el. Otthon csak néhány szakaszra került sor, és édesapám meg én elénekeltünk néhány éneket. A nőknek saját imájuk volt erre az ünnepre, volt külön imakönyv a nőknek héberül és jiddisül.

Édesanyám szokott olvasni néhány sort ebből a könyvből szombaton [*A vallásos zsidó nők körében népszerű szombat délutáni olvasnivaló – elbeszélés- és példázatgyűjtemény – volt a XVI. században keletkezett „Cene rene” (Jöjjetek és lássátok) című, jiddis nyelvű magyarázatos és egyszerűsített Sulhán Áruh. – A szerk.*], különösen délután, de kimondottan női ima csak a sábáti gyertyák meggyújtásához létezett. Édesapám meg én héberül imádkoztunk. A péntek déli ebéd általában libamáj volt töpörtyűvel.

A péntek esti – tehát a sábáti – vacsora halkocsonya [lásd: halételek], húsleves és főtt hús volt. Vacsora közben nem kimondottan vallásos énekeket énekeltünk héber nyelven, Zemirotnak nevezett Sábát napi dalokat [lásd: zmiresz]. Három-négy ilyen van előírva péntek estére és szombat délre, megtalálhatók az imakönyvben.

A pénteki vacsora után édesapám elvitt egy fél órára, egy órára megnézni, hogyan zajlik a sábáti szertartás bizonyos rabbiknál – a szüleim haszid rabbik hívei is voltak. Mindegyiknek volt saját zsinagógája, saját hívei, még saját vallásos énekeik is voltak. Azután hazamentünk, és lefeküdtünk.

Másnap reggel, tehát szombaton, újra el kellett menni a zsinagógába, utána következett a reggeli. Utána édesapámnak vissza kellett mennie a zsinagógába, mert a neológoknál volt egy különös szokás: reggel tartottak egy szokásos istentiszteletet, mint bármely ortodox zsinagógában, néhány tucat vallásosabb ember számára, majd talán tíztől vagy tizenegytől, nem emlékszem pontosan, lezajlott egy rövidebb, de nagyobb pompával megszervezett istentisztelet, orgonával, ilyesmivel a nagyzsinagógában [*A bölcsek négy alapvető tilalmat rendeltek el a szombattal kapcsolatban, ezek egyike a munka: szombaton mindenfajta munkától tartózkodni kell, márpedig az orgonabillentyűk nyomogatása is munka, tehát tilos.*

Ezért az ortodoxia szemében botrány az orgona a zsinagógában, a neológia szemében viszont a reformok jelképe. – A szerk.]. Édesapámnak mint samesznak kötelezettségei voltak: kiosztani az

imakönyveket, megszervezni a felhívásokat a Tórához és így tovább. Többnyire én is elkísértem. Tizenkettőkor, fél egykor értünk haza, ebédeltünk, majd édesapám mindig lefeküdt egy-két órát aludni. Délután megint el kellett mennie a zsinagógába és így tovább.

Minden ünnephez meghatározott szertartások tartoztak. Jom Kipurkor a szertartások a Jom Kipur előtti napra vonatkoznak, mert az ünnep napján egész nap a zsinagógában kellett lenni, és így nem lehetett otthon elvégezni őket. Jom Kipur előtt a kappurot [lásd: kápóresz] nevű szertartást szokták elvégezni. Első látásra kissé pogánynak tűnik: fehér kakasokat és tyúkokat vásároltak, amelyeket reggel a fejük fölött forgattak egy imádság kíséretében. Az imádság szövege szerint a személy összes bűnének erre az állatra kell szállnia.

Ez a kappurot. Ezek után az állatot a kis baromfivágóhídra vitték, és levágták. Majd húsleveskénti fogyasztották el. Naplemente előtt, mielőtt elmentünk a zsinagógába, jól belaktunk, hogy egy böjtnapot ki tudjunk bírni, és ekkor lett elfogyasztva. Ez a kappurot [*Sok helyütt a kápóresz szertartás során „használt” állatot a szegényeknek ajándékozták. – A szerk.*].

Purim nekem mint gyereknek, majd később mint serdülőnek két részből állt. Purimkor süteményeket küldtünk szomszédoknak, ismerősöknek – süteménycsere folyik [*sláchmónesz*]. Én is hordtam a süteményeket egy kistányéron, és egész stratégia rejlett ebben.

Tudtuk, hogy ki készít jobb süteményeket, és annak többet küldtünk, hogy ő is többet és finomabbat küldjön. Én annál is szívesebben hordtam a süteményeket, mivel zsebpénz járt a szállítónak. Aztán otthon ültünk, és vártuk az álarcosokat és jelmezeseket. Reggeltől estig különböző jelmezesek keresték föl otthon az embereket, és elég együgyű versikéket, dalocskákat adtak elő, de voltak jobbak is, akik egész kis színdarabokat adtak elő, és megkapták a megfelelő jutalmat. Ezek a jelmezesek zsidó gyerekek és fiatalok voltak, de én nem mentem velük. De nekem is volt néhány ház az útvonalamon, egypár ismerős, mondtam egy hat-nyolc soros versikét, megkaptam a jutalmamat, és elmentem.

Ortodox zsidó családokban a gyermek héderbe járt. De ez azért attól is függött, hogy a család mennyire volt vallásos, és milyen tervei voltak a gyerekekkel a jövőre. Ha nagyon vallásosak voltak, betartották a hagyományokat, és azt akarták, hogy a fiúgyermekből hittudós vagy rabbi legyen, akkor a gyerek elvégezte, hogy úgy mondjam, az egyetemet, tehát a jesivát. Gyerekkoromban én is jártam héderbe. A héder az a zsidó iskola, ahol az Ószövetséget, a héber betűvetést és az imádságokat tanítják. Én csak a hédert jártam ki. Amikor nagyobb lettem, járt hozzám egy rabbiféle, aki magánórákat tartott nekem egészen a deportálásig. 1939-ben volt a bár micvóm. Egy zsidó gyermek, ha vallásos volt, és járt templomba, tudta, hogy mit kell ilyenkor csinálnia.

Hatévesen mentem iskolába. Az elemi iskolát és három líceumi osztályt románul végeztem. Nem tudtam túl jól románul. Az elemi iskolát a neológ hitközség támogatta. Egy olyan időszak következett az életemben, tizennégy éves koromtól tizenhét éves koromig, amikor az ember szemei kinyílnak, és tisztábban látja a világot. Akkor Magyarországhoz tartoztunk, és magyarul folyt a tanítás. Én iskoláskorom kezdetétől magyarul írtam, és bár nem felejtettem el a román nyelvet, de elég rosszul beszéltem, akcentussal és szóillesztési hibákkal.

A nagyváradi „Dr. Kecskeméti Lipót” neológ zsidó líceumba jártam [*Gaal György írja: „A helybéli zsidóság alig egynegyedét felölelő neológ hitközség élén továbbra is (Azaz Trianont követően is. – A szerk.) a nagytudású Kecskeméti Lipót áll. Különösen magyarság iránti hűségével tűnik ki. A román hatóságoktól bezáratott állami főreáliskolai tanári karból és diákságból 1919 őszén létrehozza a zsidó gimnáziumot. Ez öt évig magyar tannyelvvel működik, akkor megvonják nyilvánossági jogát. Kénytelenek áttérni román tannyelvre és Kecskeméti gyűjtésének köszönhetően az épületet emelettel bővítik. Így, 1928-tól újból nyilvánossági jogot kapnak. Az intézet 1930-ban felveszi jótevője nevét: Kecskeméti Lipót Izraelita Líceum (Gaal György: Az erdélyi zsidóság az első világháborút követő időszakban, adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=300). – A szerk.*]. A líceum attól volt zsidó, hogy az összes diák és majdnem az összes tanár, két-három kivétellel zsidó volt. A tornatanár, hagyományosan, általában nem volt zsidó, de az én időmben már zsidó volt.

A román rezsim idején, vagyis 1940-ig az énektanár kötelezően román volt, és néha a román irodalom tanárai is. A kimondottan zsidó pillanatok az első óra elején és az utolsó óra végén voltak, amikor egy-egy imát mondtunk el, a Tórához való fölhíváskor elhangzó imádságokat, két áldást. Tehát ezek az ország himnusza vagy bármi más helyett voltak [*Kallós Miklós arra utal, hogy a Román Szocialista Köztársaság fennállása alatt az elemi, gimnáziumi és líceumi oktatásban minden tanítási nap első órája a nemzeti himnusz – „Trei culori” (Három szín), zenéjét Ciprian Porumbescu szerezte – eléneklésével kezdődött, és minden tanítási nap utolsó órája ezzel végződött. – A szerk.*]. A vallásórák természetesen a zsidó vallásról szóltak, de különben ugyanolyan líceum volt, mint a többi, tanultunk matematikát, románt, magyart, franciát, németet, latint, tehát abszolút minden tantárgyat. Szombatonként egy kis vallásos ünnepséget rendeztek a líceum dísztermében, ami egy negyedórát tartott, majd folytatódott a tanítás. A líceumot elismerték az akkori kormányok. Érettségi bizonyítványt adott az iskola, tehát nem különbözött semmiben a többi iskolától.

Kiváló iskola volt. Nem volt mindig nagyon jó, de amikor én a közép- és végzős osztályokban tanultam, tehát a líceumi harmadik osztálytól a líceumi hetedik osztályig, a következő okból volt kitűnő: időközben, főleg 1940 után érvénybe léptek a szigorú zsidóellenes törvények, és művelt, tudós embereket bocsátottak el egyetemekről, más intézményektől, és ide menekültek, ahol tanári állást kaptak. Amennyiben a zsidó iskolában volt hely számukra, ide jöttek. Kitűnő tanári karunk volt. Túlzás nélkül mondhatom, hogy legalább hetvenöt százalékuk egyetemi tanári szintű volt. A túlélők közül két volt tanárom az itteni [*a kolozsvári Babeş-Bolyai*] egyetemen tanári állást kapott a háború után. Az egyik tanszékvezető volt a filozófia tanszéken, Rózsa Jenő, a másik a magyar nyelv és irodalom tanszék vezetője volt, Csehi Gyula [*Rózsa Jenő (Nyíregyháza, 1906 – Kolozsvár, 1971) – filozófiai író. Egyetemi tanulmányait Bécsben és Párizsban végezte, oklevelét a Sorbonne-on kapta. 1931–49 között középiskolai tanár Kolozsváron és Nagyváradon, 1949-től egyetemi tanár, a filozófiatörténet és logika tanszék vezetője a Bolyai, majd a Babeş-Bolyai Egyetemen. Leginkább a 17–18. század bölcseletével foglalkozott (Romániai Magyar Irodalmi Lexikon); Csehi Gyula (Szatmárnémeti, 1910 – Kolozsvár, 1976) – irodalomtörténész, egyetemi tanár. Egyetemi tanulmányait a Sorbonne-on (1928–1931), a bécsi (1931–1932) és a kolozsvári tudományegyetemen (1933–1934) végezte. 1934-től Nagyváradon volt középiskolai tanár, 1944-ben deportálták, családját elvesztette. Hazatérése után 1947-től a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem, majd a Babeş-Bolyai Egyetem professzora volt (Magyar Életrajzi Lexikon). – A szerk.*]. A többiek meghaltak munkatáborokban stb. Nagy előnyt jelentett számomra az, hogy ilyen

vonzerővel és összetartó erővel rendelkező líceumban végeztem. A volt osztálytársaimmal azt szoktuk mondani, hogy az általános műveltségünknek legalább nyolcvan százaléka a líceumból származik; mert igazán jó iskola volt. A líceumunk volt diákjai a mai napig is találkoznak kétévenként a világ különböző pontjain, leginkább Izraelben, mert Európában elég kevesen vannak már. Kiadnak egy újságot is, hogy az emlékeket fölelevenítsék… mondom, nagyon komoly líceum volt.

Az iskola egy oázis volt, mert mi egymás közt voltunk, és ott a zsidógyűlölet hatásai nem voltak érezhetők, ilyesmit csak a líceumon kívül érezhettünk. Tehát főleg az utolsó két évben, 1943-ban és 1944-ben féltünk az iskola területéről kilépni, mert más iskolákból huligánok gyűltek ott összem és arra vártak, hogy megverjenek stb. Tudtuk, hogy gyanús alakok vártak arra, hogy órák után nyaklevesekkel és sértő szövegekkel fogadjanak. Ez az állapot valóban létezett. Az iskolán belül ez nyilván nem fordult elő.

A szüleimnek nem volt politikai beállítottsága. Nem foglalkoztak a politikával. Általában esett szó a zsidók közt a zsidógyűlöletről, írtak is róla, például a „Népünk” sokat írt a Németországban történtekről. Tény az, hogy nálunk tudatlanság vagy nemtörődömség vagy őrültség volt. Mindenkiben az a meggyőződés élt, hogy ez ott történik, és nálunk nem történhet meg. Ezt hazudtuk magunknak. Az is tény, hogy nálunk is voltak antiszemita törvények. Ezek először a szabadfoglalkozásúakat sújtották inkább: orvosokat, ügyvédeket, irodalmárokat, színházi embereket stb. [lásd: zsidótörvények Magyarországon]. Sújtották a kereskedőket is, ők azonban egy jó ideig még megéltek, mert bizonyos cselekhez folyamodtak. Hivatalosan eladták az üzletet egy kereszténynek, akit lefizettek, tehát a tulajdonos ugyanaz maradt, csak másnak a nevére szólt az üzlet [lásd: stróman]. Ilyen cselekkel valamennyire ki lehetett bújni a zsidótörvények alól. A zsidó férfiakat behívták munkaszolgálatra, nehéz kényszermunkára, gyakran megalázták, bántalmazták, sőt kínozták őket. Különösen a keleti fronton, Ukrajnában, ahol – de nem csak ott – sokan meg is haltak. Ezekről a dolgokról tudtak, de akik a városban maradtak, viszonylagos nyugalomban éltek. Nem voltak pogromok, nyilvánosan nem bántottak senkit, a lakosság többi része nyugodtan élhetett tovább. Ez keltette azt a vak hitet, hogy úgy mondjam, hogy nálunk az nem következhet be, ami Német- vagy Lengyelországban történt.

Egyféle kényszermunkára mentünk, sárga karszalagot viseltünk még 1941-ben, még azelőtt, hogy 1944-ben bevezették a sárga csillagot. Az idősebbekhez hasonlóan, akiket kényszermunkatáborokba vittek [lásd: munkaszolgálat (musz)], mi is mentünk dolgozni a leventékhez. A leventék szervezete egy félig militarizált ifjúsági alakulat volt [lásd: levente-mozgalom]. Az összes magyar fiatal a leventékhez járt, ahol meneteltek, sportoltak, néha pedig fából készült fegyverekkel gyakorlatoztak. A zsidók számára azonban csak kényszermunkát jelentett. Leventeszolgálatnak nevezték, hogy a magyar fiatalokkal azonosítsák, de különben hetente négy-öt órát dolgoztattak. Például télen egy kaszárnyába vittek fűteni, fát hordani, a szobákat takarítani, padlót súrolni, néha a katonai temetőbe vittek ki sírhelyeket gondozni. A legutolsó időszakban csak a nagyváradi temető mögött létrehozott lőtéren dolgoztunk, ahol ásnunk kellett, és továbbra is viseltük a sárga karszalagot.

1942-ben, 1943-ban és 1944-ben menekült lengyel zsidók érkeztek hozzánk. Van egy zsidó szokás: ha jön a városba egy idegen, aki nem ismer itt senkit, a zsinagógában megkérdezik tőle, hogy ki ő, és meghívják sábát napi vacsorára péntek este vagy szombaton. Mi is többször hívtunk meg ilyen

lengyel zsidókat péntek estére. És meséltek, meséltek azokról a szörnyűségekről, amik a lengyel zsidókkal történtek. Mi pedig csak bólogattunk, mondtuk, hogy „ccc”, vagyis nem fogtuk föl a valóságot, nem értük föl ésszel. Szó sem volt róla, hogy elhiggyük, hogy nálunk, Erdélyben is történhet ilyesmi. Ezért, és most előre fogok ugrani az időben, a német megszállás idején megalapították a zsidó tanácsokat, amelyek irányították a dolgokat, olyan értelemben, hogy közvetítették a zsidó lakosság felé a német és horthysta megszállók utasításait, miszerint gyűjtsünk bizonyos összeget, pokrócokat, ruhákat stb. Ezek intéztek minden intéznivalót a zsidó vonalon. Azt hallottuk, sőt, most már tudjuk, hogy a zsidó tanácsok egyes vezetői tudtak Auschwitzról. 1943-ban két lengyel zsidó megszökött Auschwitzból, és jelentést készítettek, amit terjesztettek [lásd: Auschwitzi Jegyzőkönyv], ami ismert volt, és a Zsidó Tanács tudott róla! Legalábbis néhányan a csúcsvezetésből. Sokszor, sokan azt mondják, hogy a Tanács nagyon is bűnös azért, mert nem tájékoztatta a zsidó lakosságot. Ez csak egy vélemény; az enyém más: én azt hiszem, hogy miképpen nem hittünk a lengyel zsidóknak, amikor Auschwitzról és az ott történtekről beszéltek, úgy ekkor sem hittük volna el, hittem volna el. Mégis, mert tudtak róla, élt Kolozsváron egy cionista vezető, aki bizonyos közvetítők segítségével nem mással, mint Eichmann-nal tárgyalt, és megegyeztek, hogy talán kétezer zsidó vagy mennyi meneküljön el Svájcba, hogy ne deportálhassák őket [lásd: Kasztner-csoport; Kasztner-vonat]. El is indult egy nagy csoport Magyarországról, közöttük körülbelül kétszáz zsidó Kolozsvárról [*250 zsidó család volt a vonaton Kolozsvárról. – A szerk.*], és nem csak onnan, akik meg is érkeztek Svájcba. Nem éltek fényes körülmények között, mert szintén valamiféle koncentrációs táborban voltak [*Átmenetileg egy számukra kiürített bergen-belseni barakkban. – A szerk.*], de túlélték. Tehát egyesek tudtak róla; de nem hiszem, hogy sokat változtatott volna a zsidó közösségen belül, ha közzétették volna, amit tudtak. Kérem szépen, nem érdemes már azt tárgyalni, „Mi lett volna, ha…”!

Egymás után jöttek a különböző rendeletek, miszerint a zsidóknak le kell adniuk a rádiókészülékeiket, le kell adniuk ezt meg azt. Parancsok és rendeletek követték egymást nap mint nap, egészen [1944.] április ötödikéig, amikor kiadtak egy rendeletet, amelynek értelmében a zsidóknak megkülönböztető jelként sárga csillagot kell viselniük a ruhájukon [*A német megszállást követően, 1944. március 29-e után megkezdődött a zsidóellenes rendeletek kiadásának sora. A legfőbb rendelkezések a következők voltak: március 29-én a zsidók tulajdonában lévő telefonok bejelentéséről rendelkeztek, ezt hamarosan követte a telefonok beszolgáltatásának előírása. Március 31-én előírták a zsidók számára a sárga csillag viselését. Ezután megtiltották a zsidók háztartásában nem zsidók alkalmazását, kizárták a zsidókat az értelmiségi és szabadpályás kamarákból, április végén korlátozták írói tevékenységük engedélyezését. Előírták a zsidók tulajdonában lévő gépjárművek bejelentését, majd április 7-én korlátozták utazásukat: zsidó nem használhatott személyautót, motorkerékpárt, taxit, nem utazhatott vasúton, hajón vagy társasgépkocsin. Elrendelték a rádiók bejelentését, majd beszolgáltatását. Április 16-án elrendelték a zsidó vagyonok zár alá vételét, egy zsidó mindössze 3000 pengő készpénzt tarthatott magánál. Teljesen kitiltották a zsidókat az értelmiségi pályákról és a pénzintézetek alkalmazottai köréből, április 21-én bezárattak a zsidó kereskedéseket.* Lásd még: zsidótörvények Magyarországon. – *A szerk.*]. Néhány héttel később megjelentek a gettósítást hirdető plakátok. A gettókat különbözőképpen állították föl a különböző városokban. Például Désen a szabad ég alatt egy erdőben, Kolozsvárott egy téglaszárító óriási udvarában. Nagyváradon másképpen jártak el. Egy zsidók által sűrűn lakott negyedbe zsúfolták az összes zsidót a városból, majd körbevették egy deszkafallal, és csendőrökkel őrizték. Az én családom viszonylag szerencsés volt, mert a lakásunk

és a hitközségi épületek is ebbe a gettóba kerültek. Ezért nem kellett elhagynunk a lakásunkat, mint másoknak. Viszont a lakásunk csak két kis szobából, konyhából és fürdőszobából állott, ahová körülbelül harminc, a városból idejött embert zsúfoltak be. Zsúfoltságban és elég nehéz körülmények között éltünk. Mindenki hozott magával valamicske tartalékot. Volt a gettónak közkonyhája, ahol lehetett enni például egy bablevest vagy ilyesmit. Nem emlékszem, hogy éheztem volna akkoriban. Főleg, mert otthon voltam. (Mi külön étkeztünk.)

Amikor aztán megérkeztünk Auschwitzba, és kiszálltunk a vagonokból, a férfiakat és nőket különválasztották. Akkor láttam utoljára édesanyámat, édesapám meg én egymás mellett lépkedtünk, átmentünk az érkezés mindenféle tortúráján: tusolás, fertőtlenítés, szőrtelenítés, a ruháktól való megfosztás, a csíkos pizsamák felöltése. Együtt maradtunk szeptemberig.

A következők történtek: egy Buchenwald nevű táborba kerültem, amit később „vörös lágernek” neveztek, mert főleg a német kommunisták, de a franciák meg mások is kialakítottak egy antifasiszta bizottságot, ami hogy úgy mondjam, uralta a tábor belső életét. Ez egy 1936-ban alapított tábor volt, ahová eleinte a német kommunistákat deportálták. A tábor belső irányítása, mint általában az ilyen táborokban, előbb közbűnténeyes bűnözők kezébe került, akik ugyanide voltak bezárva. Ezek ugyanúgy vertek, bántottak másokat, mint ahogy látni manapság amerikai filmekben, ahol minden börtönben van egy banda. Ugyanígy minden táborban ezek a bűnözők tették rá a kezüket a belső vezetésre. Buchenwaldban ez a helyzet az SS-nek sem felelt meg, mert nem volt rend a táborban, és fokozatosan, lassan kialakult egy bizonyos egyezmény az SS és bizonyos kommunista csoportosulások között. Az SS azt mondta: „Ha ti rendet biztosítotok a táborban, és az összes olyan rendeletünket betartjátok, mint például, hogy holnap jelenjen meg dolgozni, fölsorakozva háromezer ember stb., akkor a kezetekbe helyezzük a tábor vezetését.” Így született meg egy belső egyezmény. Én nem tudtam, hogy létezik egy antifasiszta bizottság a lágerben. Azt tudtam, hogy vannak német kommunisták. Mindezt később tudtam meg, nem akkor. A táborban mindenkinek volt egy sorszáma: az enyém például 58 319 volt, az édesapámé 58 320, és egyesek hatvanezernél is nagyobbak voltak. Néha láttam egy-egy olyan számot, mint például 12, 8 vagy 9, ez azt jelentette, hogy az illető ott volt még 1936-ból, úgymond, a foglyok arisztokráciájához tartozott. Az ilyenek tisztségeket töltöttek be, tehát barakkfőnökök, kápók és más fogolytisztviselők voltak. Ez az antifasiszta bizottság valóban biztosította a rendet a táborban.

Mit csinált ez a bizottság? Például elsősorban kommunistákat, szocialistákat, szociáldemokratákat szervezett be, hogy fontosabb tisztségekbe helyezze őket. Amikor Buchenwaldba érkeztem, engem is kérdezgettek valami fiatal franciák, hogy ki vagyok, honnan jöttem, mi voltam stb. Tehát be akartak szervezni. Ezáltal egyrészt megtalálták szellemi társaikat, másrészt a fontos személyiségeket: hírneves tudósokat, ismert írókat stb., és elszigetelték, biztonságba helyezték őket. Mi is történt valójában? A tábor körül SS-kaszárnyák voltak és egy Gestapo-kaszárnya is, tehát a Gestapo mindvégig megfigyelés alatt tartotta a táborban levő politikai foglyokat. Néha kerestek valakit, ami nem jelenthetett jót, mert elvitték, és vagy megkínozták, vagy megölték. Ilyenkor az antifasiszta bizottság levette az illető melléről a sorszámot, föltette egy nemrég elhunyt fogoly számát, és megváltoztatta a kilétét. Tájékoztatta a tábor irodáját, amit Schreibstubének neveztek, és ahol a tábor nyilvántartását vezették. Ott dolgozott például Jorge Semprun is. „Vigyázat, ez az ember már nem X, hanem Y” – és elrejtették [*Jorge Semprun író (Madrid, 1923) – mint spanyol kommunistát és francia ellenállót 1943-ban Buchenwaldba deportálták, 1945-ben szabadult. – A szerk.*]. A vége felé, a lager felszabadítása előtt a németek kiürítő transzportokat

szerveztek, különösen zsidók számára, az úton pedig egyszerűen lemészárolták őket. Akárhogy is, ezeket a transzportokat nem sokan élték túl. Így aztán, ha parancs érkezett, hogy gyűljön össze, mondjuk, ezer zsidó, az érintettek szétszóródtak különböző barakkokban. Vagyis egyszerűen szabotálták a rendelkezéseket. De ami engem – és nem csak engem – érdekelt, az úgymond kommunista idealizmusuk volt, miszerint az ifjúságra szükség van, azt meg kell őrizni a jövő számára. Tényleg gondot fordítottak erre. Buchenwaldban volt egy barakk a gyermekek számára, ahol speciális élelmiszer-ellátást biztosítottak, voltak emberek, akik tanították őket, meséltek nekik, foglalkoztak velük. Ha lehetőség adódott rá, mint ahogy az én esetemben is, hogy könnyebb munkahelyen dolgozzunk, inkább a fiatalokat küldték oda, hogy megmeneküljenek.

Buchenwaldban nem ültem túl sokat, csak néhány hetet, mert Buchenwald egy nagy koncentrációs láger volt, melyhez kisebb lágerek, munkatáborok tartoztak. Elmentél egy munkatáborba, visszatértél, elmentél egy másik munkatáborba, visszatértél. Tehát csak átmenetileg tartózkodtam Buchenwaldban. Édesapámmal együtt egy nagyon kemény magdeburgi táborból tértünk vissza Buchenwaldba [*Magdeburgban két altáborban dolgoztattak zsidó kényszermunkásokat: az egyik a Wehrmachtnak szállító Brabag-cég (Brikettenbraunkohle-Benzin-AG) egyik külső tábora („Magda“) volt, ahol 1944. június és 1945. február között közel 2200 zsidó foglyot dolgoztattak (mintegy 65%-uk meghalt); a másik a Polte Művek (fegyver- és gépgyár) mellett működött 1943 [1944. június?] és 1945 között (itt egy rigai táborból, Auschwitzból, Stutthofból és Ravensbrückből érkezett foglyokat dolgoztattak, zsidókat, lengyeleket és oroszokat). – A szerk.*]. Három hónap alatt édesapám teljesen kikészült. Fizikailag is, lelkileg is. Egyszerűen tönkrement. Engem beszerveztek egy könnyebbnek mondott különítménybe. Volt ott vagy kétszáz fiatal és néhány idősebb. Apámat is magammal vittem, hogy együtt legyünk. Nem is tudom, hányszor jöttek ellenőrizni, és kiemelték onnan apámat. Akiket kiemeltek, azokat visszaküldték Auschwitzba, és meggyilkolták. Ez körülbelül 1944 szeptemberében lehetett. Itt, hogy úgy mondjam, etikai, erkölcsi kérdések merülnek föl. Milyen jogon döntheti el valaki, egy lágerbeli tisztséget betöltő személy, ki maradjon életben, és kinek kell elpusztulnia? Milyen jogon döntötték el, hogy én egy biztonságosabb helyen életben maradjak, édesapám pedig a halálba induljon? Vállalták ezeket az erkölcsi tehertételeket a jövőről alkotott eszményeik nevében, amelyek szerint egy új világ fölépítéséhez szükség van az ifjúságra.

Mindenesetre, ami engem illet, és ezt azért mondom, hogy meg lehessen érteni, miért váltam azzá, akivé váltam, és hogyan éltem át a későbbi évtizedeket: ott, a lágerben ismertem meg ezeket az embereket, ezeket a kommunistákat, akik iránt valódi csodálatot éreztem. Köztudott, magam is tudom, hogy sokan közülük, szabadulásuk és a kommunista hatalom kialakulása után aktivistákká, vezetőkké váltak. Azt is tudom, hogy más, lágerbeli kommunisták áldozatul estek főnökké emelkedett elvtársaiknak. Mindezek köztudottak. De ott, a lágerben csodálatra méltóan viselkedtek. És ezt nemcsak én állítom, hanem elismerik mindazok, akik ott voltak: szociáldemokraták, kereszténydemokraták, akik a lágerről írtak. Egy Kogon nevű kereszténydemokrata írta az első és legjobb beszámolót Buchenwaldról, és ő is elismeri, hogy le a kalappal az előtt, amit ott cselekedtek a kommunisták [*Eugen Kogon (München, 1903–1987) – müncheni, firenzei és bécsi közgazdasági és szociológiai tanulmányait követően 1927-ben Bécsben doktorált, doktori értekezésének címe „*Kooperativstaat des Faschismus“*. Mint a nemzetiszocializmus ismert ellenfelét a Gestapo többször letartóztatta. 1939 szeptemberében a buchenwaldi koncentrációs táborba deportálták, ahol hat évet töltött. 1945-ös szabadulását követően az amerikai hadsereg önkéntes tudósítója volt, és még ugyanabban az évben írni kezdte*

a „Der SS-Staat – Das System der deutschen Konzentrationslager“ *című könyvét, amely 1946-ban jelent meg („Az SS-állam, A koncentrációs táborok rendszere” , Coldwell Könyvek, 2006). – A szerk.*]. Nem voltak marxista olvasmányaim, nem tudtam semmit sem a marxizmusról, sem a kommunizmusról. Ezeket az embereket ismertem, és ők vonzottak engem.

Személyes részletként megemlítem, hogy a lágerben súlyosan megbetegedtem: kétoldali kavernás tüdőtébécém volt, és azt ott, helyben nem lehetett kezelni. Azelőtt hetven kilós voltam, azonban a körülmények miatt harminchat kilóra fogytam, tehát én is tönkrementem. 1945. április tizenegyediki szabadulásom után valamiféle szanatóriumba utaltak, a Weimar melletti Blankenheim helységben volt, nem messze Buchenwaldtól, de csak a körülmények feleltek meg az elnevezésnek, a kezelés és a gyógyszerkúra nem ért sokat. De tisztaság és csend volt ott, jó étel és gondozás. A Hitler-Jugendé, az ottani ifjúsági szervezet vezetőié volt korábban ez az épületcsoport, ahol jó körülmények voltak. Ott laktam néhány hétig. Egyszer csak megtudtam, hogy Buchenwald és Weimar környéke, amely amerikai megszállás alatt volt, szovjet kézbe fog kerülni, hogy a Német Demokratikus Köztársaság része legyen [*Ez majd csak 1949-ben következett be. Németországot a második világháború befejeződése után a megszálló szövetséges hatalmak négy övezetre osztották föl. 1949-ben a három nyugati megszálló hatalom egyesítette saját megszállási övezeteit, és a nyugati zóna 10 tartományából létrehozták a Német Szövetségi Köztársaságot (NSZK, a köznapi használatban: Nyugat-Németország). Erre válaszul a Szovjetunió, szintén 1949-ben a saját megszállási övezetében lévő 5 tartományból létrehozta a Német Demokratikus Köztársaságot (NDK). Berlin, a főváros továbbra is négyhatalmi megszállás alatt maradt, keleti része lett az NDK fővárosa, az NSZK fővárosa pedig Bonn lett. Az NDK vezetése 1961-ben felhúzta a Kelet-Berlint Nyugat-Berlintől elválasztó ún. berlini falat, amely a megosztott Európa szimbóluma maradt 1989-ig. Az NDK-ban az 1990. márciusi választásokon az újonnan alakult jobboldali pártok győztek, és az újjáalakult tartományok októberben csatlakoztak a Német Szövetségi Köztársasághoz. Ezzel az NDK mint önálló állam megszűnt. – A szerk.*]. És akkor a szanatórium pácienseit megkérdezték: „Hová akartok menni? Gyertek Franciaországba, vagy menjetek Svédországba, a Vöröskereszt gondot visel rátok.” Akkor egy orvos, akit a lágerben ismertem meg, egy erdélyi kommunista, aki még most is él, és jó barátok vagyunk, Buchenwaldból utánam jött Blankenheimbe. „Haza kell jönnöd – mondta, ahogy a kommunisták szokták –, hogy egy új világot építsünk.” Így jöttem haza. Csak évekkel az után, hogy elkezdtem elméleti marxista irodalmat olvasni, alkottam fogalmat a kommunizmusról.

Mindenesetre az átéltek után, a történtek után és főleg az első hetekben, amikor visszajöttem Nagyváradra, és nem találtam senkit és lakást sem, tárgyakat, semmit, végeztem a vallással. De azért a szabadulásom után néhány hónapig néha még elmentem szombatonként vagy ünnepekkor a zsinagógába, például 1945 őszén a nagyünnepekre. Nem ájtatosságból, hanem nosztalgiából, a rég átélt, ismert hangulatot keresve, amit soha újra meg nem találtam. Úgyhogy időközben valóban beiratkoztam a kommunista pártba is. Egyes kommunisták iránt érzett, hogy úgy mondjam, ösztönös rokonszenvemet tettem hivatalossá ezzel. A materialista filozófiát nagymértékben magamévá tettem, úgyhogy egy jó időre szakítottam a vallással.

Nekem, személyesen van egy bizonyos véleményem. Ugyanis mindenki borzasztó eseményeket élt át, amelyek mégis valahol hasonlítanak egymásra. Például, akárkit kérdez meg az ember, hogy milyen volt az utazás a gettóból Auschwitzig, ugyanazt fogja mondani: kilencvenen voltunk a vasúti kocsiban, nem volt élelmünk, hogy volt két vödör: az egyikben ivóvíz volt, a másikba végeztük a

szükségünket, hogy nem volt hely sem állni, sem lefeküdni, sem ülni, hogy sokan három-négy nap után meghaltak a vagonban, hogy kiszálláskor az auschwitzi placcon a férfiakat fölsorakoztatták… Ezek mindig ugyanazok az emlékek, mindenkinek különbözőek, de mégis ugyanazok. Egyrészt ezért, másrészt főleg azért, mert aki ezt nem tapasztalta meg, az nem értheti meg, mint ahogy mi sem értettük meg azt, amit a lengyelek meséltek, így nem tudja az ember fölfogni.

Egy személyes tapasztalatom: miután visszatértem, a zsinagóga őre – egy magyar, egyébként nagyon rendes ember, nagyon szépen viselkedett mindvégig – megkérdezte, milyen volt, én elkezdtem mesélni, és beszéltem egy jó órát, ami után ő vagy talán a felesége megkérdezte: „Hát még almát sem kaptatok ott?!” És akkor megértettem, hogy abszolút semmit sem értett meg abból, amit neki elmeséltem. Vagyis most, hogy annyi film meg könyv áll a rendelkezésünkre, már fogalmat alkothatunk arról, mi is történt, de hogy a személyes élményeidet úgy tudjad ecsetelni, hogy egy másik embernek is jelentsen valamit, ahhoz különleges írói vénára, tehetségre van szükséged. Másrészt erről a témáról azóta annyit írtak, annyi filmet készítettek, annyit meséltek, hogy magamkorú emberek néha elkezdik összekeverni a személyes élményeiket az utólag megtudott részletekkel. Van rá két példám. A legtöbb interjú így kezdődött: „Kiszálltam Auschwitzban a rakodóra, és észrevettem a krematórium kéményét.” Mit vett észre? Ugyan ki tudta azt akkoriban, hogy az a krematórium kéménye?! Ezt ő csak később tudta meg. Én annak idején visszatértem a deportálásból, és még nem tudtam, nem tudtam biztosan, hogy a szüleim meghaltak-e vagy sem. Nem volt, honnan tudjam. Mindezt csak később tudtam meg. Vagy egy másik azt mondja: „Fölsorakoztattak, és egyszer csak ott álltam Mengele doktor előtt, aki aztán vagy jobbra küldött…” Honnan tudta, hogy ő Mengele? Tudta azt valaki is, hogy létezik egy Mengele? Nagyon nehéz visszaidézni az eseményeket lépésről lépésre. Ez az a néhány ok, ami miatt kerültem, hogy lágerbeli élményeimről beszámoljak, nyilatkozzam. A lágerek valójában különböztek: egyesekben keményebb, másokban valamivel jobb volt a bánásmód. De lényegében mind ugyanolyanok voltak: a robot, a kényszermunka mind egyforma volt. Ezért aztán nagyon nehéz személyesen, egyéni módon megjeleníteni.

Nem végeztem el az iskolát. 1944-ben hetedik osztályos voltam [*a líceumban*]. Aztán deportáltak… Amikor hazatértem, különleges, háború utáni tanulmányi helyzet fogadott. Speciális törvényeket hoztak azok számára, akik faji törvények vagy politikai hovatartozásuk miatt, esetleg katonai kötelességük teljesítése miatt nem tudták folytatni a tanulmányaikat, és lemaradtak néhány évvel [lásd: Voitec-törvény]. Speciális vizsgaszessziókat tartottak, megengedték, hogy két évet egy év alatt járjál ki stb. Tehát én, mivel a líceum hetedik osztályát elvégeztem a deportálás előtt, visszatérésemkor jelentkeztem, és levizsgáztam a nyolcadik osztály anyagából, majd speciális érettségi vizsgát tettem, sikeresen. Zárójelben legyen mondva, a vizsgára egy szót sem tanultam, mindössze a [nagy]váradi Zsidó Líceumban hét év alatt elsajátított tudásomra támaszkodtam, és elég jól szerepeltem. Aztán 1947-ben, illetve 1948 elején beiratkoztam a kolozsvári Bolyai Egyetemre, először pszichológiára, majd egy év múlva átiratkoztam a filozófia szakra. 1952-ben végeztem, az utolsó években párhuzamosan tanerői státusom is volt, vagyis másodévtől kezdődően gyakornok voltam a filozófia tanszéken. Mire végeztem, már tanársegéd voltam. Majd minden egyetemi tanári fokozatot végigjártam. Egy ideig tanszékvezető voltam a filozófia tanszéken és dékán a bölcsészkaron. 1959-ben a két kolozsvári egyetemet egyesítették [*a Babeş-Bolyai Egyetemről van szó,* lásd: kolozsvári tudományegyetem]. Nicolae Ceauşescut *„1959-ben kiküldték mint a párt erős emberét, hogy a magyar és a román egyetemeket összeolvassza. Ez*

nem volt egyszerű feladat. Ő állt az egyesítést végrehajtó bizottság élén. Egy hétig szakadatlanul üléseztünk, délelőtt és délután, karonként és szakonként, diákokkal és diákok nélkül, teljes létszámban, csak tanárok és így tovább. Megjelent Ceauşescu a tanügyi miniszterrel – akkoriban Joja akadémikus, logikatanár volt a tanügyminiszter. De a miniszter egy szót sem szólt. Ceauşescu vezényelt, csinált mindent, intrikált. Az egyesítés után én a Babeş-Bolyai egyetem filozófia tanszékének vezetője lettem és a Történelem és Filozófia Kar dékán-helyettese, egészen az 1970-es évek végéig. Akkoriban Lascu professzor volt a dékán, később Ştefan Pascuval dolgoztam együtt, utána Camil Mureşanuval” [*Ugyanott, 85. oldal*]. Tanszékvezető voltam 1980-ig.

A feleségemmel nem hivatalosan 1948-ban keltem egybe, majd hivatalosan 1949-ben [*A Centropa készített interjút Kallós Miklós feleségével is. Lásd: Kallós Katalin. – A szerk.*]. Egy évig együtt éltünk, mielőtt az anyakönyvi hivatalban megesküdtünk. Akkoriban mindketten biciklivel jártunk. A feleségem a kötöttárugyárban dolgozott, a Mócok útján. A gyárból kerékpárral jött a városházára. Tizenegykor átestünk a ceremónián, és sietett vissza a munkahelyére. Ugyebár a szocializmust építettük, nem volt idő egyebekre… A feleségem, lánykori nevén Havas Katalin, 1922-ben született Désen. Szabónő volt, majd később textilipari technikus lett. Kolozsvári gyárakban dolgozott, az akkori „Szamos” nevű konfekciógyárban, most nem tudom, hogy nevezik. Ott sokáig dolgozott. És különböző textilipari szövetkezeteknél. Majd az utolsó években, az utolsó húsz évben az „Új Út” nevű szövetkezetben dolgozott. Most is megvan, most is konfekcióval, női ruhával foglalkozik. A feleségemnek négy gimnáziumi osztálya és szakiskolája van.

A nagyobbik fiamat Péternek hívják, 1950-ben született Kolozsvárott. Konzervatóriumot végzett, és fuvolatanár lett. Egy ideig kolozsvári és szatmárnémeti zeneiskolákban volt fuvolatanár. Később egy csomó zeneiskolát, zenelíceumot országszerte fölöszlattak, így aztán a felesége révén Bukarestbe került, ahol az „Előre” nevű központi magyar nyelvű újságnál helyezkedett el szerkesztőként. Egészen 1990–1991-ig dolgozott ott, amikor átment a Román Televízióhoz. A mai napig ott dolgozik.

György 1955-ben született, elvégezte a kolozsvári műszaki egyetemet, majd kihelyezték Biharba, [Nagy]Váradra került, ahol én születtem, és a gyermekkoromat töltöttem. Különböző mezőgazdasági üzemekben dolgozott, mivel mezőgazdasági gépészmérnökit végzett. Később átképezte magát informatikusnak, és a számítástechnika terén dolgozott. Most pedig, ahogy manapság mondják, üzletember. Nem ragaszkodtam ahhoz, hogy a fiaim zsidó feleséget válasszanak maguknak, szó sem volt róla. Akkor is körülményes lett volna, ha ragaszkodtam volna hozzá. Nemigen lehetett volna találni korban hozzájuk illő zsidó lányokat. Nem volt választék.

Ameddig a gyerekek kicsik voltak, állítottunk nekik karácsonyfát. De ennyi.

Nem egy magyar szemszögéből figyeltem az 1956-os magyarországi forradalmat. A magyar kultúra területén dolgoztam, főszerkesztő-helyettese voltam a kolozsvári írószövetség „Utunk” című magyar nyelvű hetilapjának. Az egyetemi elfoglaltságommal párhuzamosan mindig dolgoztam a sajtóban is.

Ennél a folyóiratnál a pártvezetőség „különleges figyelmét élveztük”, mert figyeltek minket, nehogy az itteni magyarsággal is meggyűljön a bajuk. A Leonte Răutu és Miron Constantinescu-szerű pártkorifeusok majdnem mindennap odalátogattak, többször találkoztam velük a folyóiratnál betöltött pozícióm miatt. Mozgalmas időszak volt. Az akkori szemléletemmel nem tudtam a

szomszédban történteket forradalomként fölfogni.

Egyrészt örültem, hogy föllázadtak az akkori Rákosi-rendszer ellen, ami legalább ugyanolyan elnyomó volt, mint amilyen a Ceauşescu-rendszer is volt később, de föl sem ötlött bennem, el sem tudtam gondolni, hogy maga a kommunista rendszer veszélybe kerüljön. Egyébként az akkori jelmondatok között nem szerepelt olyan, hogy végezzünk a szocializmussal.

Ami akkor történt, egy emberarcú szocializmus jelszavával történt [*Maga az „emberarcú szocializmus" kifejezés az 1968-as, a Dubček nevével fémjelzett csehszlovákiai reformkísérlethez, az ún. „prágai tavaszhoz" kötődik, 1956-ban még nem használták. – A szerk.*]. Más probléma nem vetődött fel. Ellenezték a terrort, de nem kérdőjelezték meg a rendszert mint olyat, a rendszer javításáról, demokratizálásáról, humanizálásáról volt szó.

A kommunizmus alatt nem esett szó az antiszemitizmusról. Pontosabban attól függ, hogy hol és hogyan. Hivatalosan nem beszéltek róla, minden rendben volt, nemzeti kérdés nem is létezett, „megoldották" teljes mértékben. A nacionalizmus főleg Ceauşescu hatalomra jutása után dívott. Ami a zsidókat illeti, volt egy időszak, rögtön a háború után, amikor a zsidók különböző szubjektív okokból vonzódtak a kommunista mozgalomhoz, mert hittek a kommunista ideológia ígéreteiben: az emberek egyenlőségében, testvériségében stb. A fasiszta időszak után ennek elég nagy keletje volt, és sok zsidót vonzott a kommunista mozgalomba. Másrészt az akkoriban erősödő kommunista hatalomnak szűksége volt mind az elnyomó szervekben, mind a politikai apparátusban olyan emberekre, akik nem kompromittálódtak sem a Vasgárdában, sem a Nyilaskeresztes Pártban. Mivel a zsidók természetszerűen kimaradtak mindezekből, ezért egy időben a hatalom bizonyos fokú bizalmát élvezték. A rendszer megerősödésével, stabilizálódásával párhuzamosan azonban megkezdődött a zsidók eltávolítása. Annál is inkább, mert a Román Kommunista Pártnak rengeteg zsidó és magyar tagja is volt. Az irányelv az volt, hogy a Román Kommunista Pártot elsősorban románok képviseljék. A román munkás- és paraszttömegek masszív bevonására törekedtek. Fokozatosan, az új generáció beérésével megkezdődött a zsidók kiszorítása bizonyos kulcspozíciókból. Sőt, volt egy olyan politikai elv is a kommunista rendszer idején, az arányosság elve, mely szerint a nemzetiségek és kisebbségek csak a létszámukkal arányosan foglalhattak el tisztségeket, kaphattak elismeréseket, címeket.

Ezért például itt, Erdélyben az 1950–1960-as években, a kommunista rezsim elején, a rengeteg gyűlés alkalmával mindig ügyeltek rá, hogy a vezetőségben legyen egy magyar, egy nő, egy fiatal stb. Így mentek a dolgok, az arányok a látszat kedvéért voltak. Aztán következett az a korszak, amikor a nacionalizmusra helyezték a súlyt. *„Ceauşescu hatalomra kerülésével a nacionalista vonal megerősödött, több okból kifolyólag: egyrészt politikai szempontból, létezett ugyanis a Moszkvától való eltávolodási próbálkozás, mert az oroszok, legalábbis látszatra még mindig az internacionalizmust hangsúlyozták. Ez a nemzeti kommunista vonal valamennyire csakugyan eltávolodott Moszkvától"* [*Ugyanott, 89. oldal*]. Valójában az idő múlásával a nemzetiségek, köztük a zsidók is, mellőzve voltak. Egy személyes példa, ami nem zavar, mert soha nem akartam fölkapaszkodni, de ez tipikus. Évekig dékánhelyettes voltam a Babeş-Bolyai Egyetemen, különböző professzorokkal dolgoztam együtt, de mindvégig dékánhelyettes voltam. Dékán nem lehettem, bár szakmailag, tudományosan elismertek. Ez általában országos szinten is jellemző volt: ha zsidó volt az ember, legjobb esetben főnökhelyettes lehetett, főnök soha. Lehet, hogy ez egyeseket zavart, engem sosem. Nem törekedtem vezető szerepre.

Az 1989-es forradalom idején az ablakból néztem a felvonuló tömeget, amint Ceauşescu képeit égették, majd kimentem én is a Győzelem térre közéjük. Meghallgattam Cornea asszonyt a forradalom első napján [*Doina Cornea (Brassó, 1929) – tanársegéd volt a Babeş-Bolyai Tudományegyetem bölcsészkarának francia tanszékén. Nevéhez 1980-tól kezdve szamizdat írások és fordítások fűződnek, ez utóbbiakat jegyzetekkel is ellátta.*

1982–1989 között számos tiltakozást juttatott el a Szabad Európa Rádióhoz, emiatt 1983-ban elbocsátották, és olykor fizikai erőszakkal is járó rendőri zaklatásoknak vetették alá. 1987 novembere és 1989 decembere között röpiratterjesztés miatt gyakorlatilag házi őrizetben volt. 1989 decemberében beválasztották a Nemzeti Megmentési Front Nemzeti Tanácsába, de 1990 januárjában lemondott (úgy ítélte meg, hogy a Front Gorbacsovnak van alárendelve).

1990 augusztusában Kolozsváron egyik alapítója volt a romániai Önkényuralom-ellenes Demokratikus Fórumnak, amelynek utóbb elnökévé választották. Ez volt a demokratikus ellenzék egyik első egyesítési kísérlete, amelyből később kialakult a Romániai Demokrata Konvenció. Alapító tagja a Csoport a Társadalmi Párbeszédért, a Civil Szövetség és a Memoria Kulturális Alapítvány szervezeteknek (Forrás: WIKIPÉDIA). – A szerk.].

Persze hogy örvendtem. Nem tudatosult bennem, hogy a rendszer megdőlt, örültem, hogy megszabadultunk Ceauşescutól és a rendszerétől. Csak fokozatosan tudatosult bennem, hogy többről van itt szó, pláne hogy a berlini fal is leomlott már, fölbomlott a Szovjetunió stb. Az is egy fejlődés volt, hogy megszabadultunk a Ceauşescu-rendszertől. Aztán megszoktuk a demokratikus életet, hogy úgy mondjam.

1989 óta is van antiszemitizmus. Persze zsidóellenes törvények nincsenek. Ellenkezőleg, vannak a fajgyűlöletet és a zsidóellenességet elítélő törvényeink, tehát azt mondhatnók, hogy állami szintű antiszemitizmus nem létezik. De én ezt nem állíthatom, amíg vannak vasgárdista egyesületek, amíg vasgárdista könyvek és folyóiratok jelennek meg, amit az állam eltűr a törvények ellenére. Ez egy állami szintű, közvetett módon megnyilvánuló zsidóellenesség. Nem kell hangsúlyoznom, hogy retorikai antiszemitizmus létezik.

Megjelennek könyvek, újságcikkek, vannak antiszemita jellegű interjúk és televíziós adások. Nem példálózom nevekkel, és nem kell azonosítanom jól ismert személyiségeket. A nép körében elharapózott zsidóellenesség mértékét nem tudom megállapítani, de létezik. Hogy megmondhassam, mekkora, szociológiai felmérésre lenne szükség.

Próbálkozások történtek: „Szeretné-e, ha a szomszédja zsidó lenne? Szeretné-e, ha a fia elvenne egy zsidó lányt?” stb. [*Ezek a kérdések, amelyekre Kallós Miklós hivatkozik, gyakran szerepelnek a Nyitott Társadalomért Alapítvány által évente megrendelt közvélemény-kutatásokban, amelyek a kisebbségek (magyarok, zsidók, németek, cigányok) iránt megnyilvánuló idegengyűlöletet vizsgálják. – A szerk.*]. Mert létezik! Nem lehet egy évszázadokon keresztül táplált felfogást, magatartást egy-kettőre eltüntetni.

Nem tűnt el. Sőt új megnyilvánulásai is vannak, mint például a holokauszt tagadása, ami első látásra nem zsidóellenes, tudományos vitának is tűnhet akár, mégis ilyen gyökerekből táplálkozik. Kikezdhetetlen igazság, hogy a zsidóellenesség létezik nálunk zsidók nélkül is, lévén, hogy a legutóbbi népszámlálás alkalmával kiderült, hogy számuk öt- és hétezer között van [*A holokauszt*

meg nem történte melletti érvelés vagy akár egyszerű megkérdőjelezése is a „zsidó nélküli antiszemitizmus“ néven honosult meg. – A szerk.]. Ugyanakkor nyolcvan százalékuk elmúlt hetven éves! Milyen veszélyt jelenthet ez a román közéletre, a román gazdaságra, a román kultúrára? Nyilvánvalóan erőltetett és mondvacsinált dologról van itt szó.

Sajátos helyzetben vagyunk most. 1997-ben megválasztottak a kolozsvári Zsidó Hitközség elnökévé. Ismeri ön a Beckett-szindrómát? Volt egy színdarab és egy film is. Beckett Angliai Henrik herceg jó barátja volt, iszákosok és nőcsábászok mindketten, mulatozó cimborák.

Aztán Henrik megtette Beckettet az anglikán egyház fejének, hogy közeli emberét tudja az egyház élén. Beckett ezt komolyan vette, és valóban méltó módon képviselte az egyházat. Megtagadta a király kérését, hogy feleségétől törvényesen elválassza, ezért aztán meg is gyilkolták [*Conrad Ferdinand Meyer (1825–1898) svájci német költő és író „Szent” című regénye alapján írta Eliot a „Gyilkosság a székesegyházban” és Anouilh a „Beckett” című drámáját II. Henrik király és Thomas Beckett canterbury érsek ellentétének történetéről, majd az érsek meggyilkolásáról a székesegyház oltára előtt. – A szerk.*].

Érdekes dolog ez a Beckett-szindróma: magas hivatalba kerülsz, és elkezded komolyan venni. Velem is az történt. Milyen értelemben? Sosem tagadtam a zsidó létemet, ha akartam volna, se tudtam volna. Egyáltalán nem váltam újra vallásossá, de amikor megválasztottak a hitközség elnökének, az első gyűlésen megmondtam, hogy tudatában vagyok annak, hogy vallásunk a népünk történelme során fennmaradásunk legerősebb bástyájának bizonyult. Ezt elismerem. Ezért azt mondtam, hogy mint elnök teljes erőmből támogatni fogom vallásos hitéletünket.

A hitközségben jelentős az elöregedés. Sajnos az emberek rendre elfogynak, köztük azok is, akik értettek a vallásos szertartások lebonyolításához. Én gyerek- és ifjúkorom tudására támaszkodva, magam bonyolítom le ezeket szombatonként és ünnepnapok alkalmával.

Mint egy népszokást, ha úgy tetszik. Nem hitből és nem meggyőződésből, de el tudom végezni, és nem sokan maradtak, akik helyettem meg tudnák tenni. Ez a helyzet. De én nem vagyok vallásos, nem fognak látni imádkozni a templomban, a mai napig sem imádkozom. Nem fogok alakoskodni. Így hát szabadgondolkodó maradtam, de elvégzem a szertartásokat. A gyerekeim a mai napig fölhánytorgatják nekem, hogy halvány fogalmuk sincs a zsidóság mibenlétéről.

Ez nem megtanulható. Megtanulni csak akkor tudod, ha eljössz a templomba, és figyelsz. Eljössz egyszer, tízszer, százszor, és ragad rád valami. De akik eljönnek, velem egykorúak vagy még idősebbek, az ifjúság nem érdeklődik. Van egy ifjakból álló énekkar, akiket ünnepkor meghívunk, eljönnek, majd elmennek.

De imádkozni nem járnak el. A zsidó fiúkat körülmetélik [lásd: körülmetélés]. Az én fiaim nincsenek körülmetélve. Semmit sem tudnak a vallásukról, viszont nagyon érdekelte őket a holokauszt meg a deportálás, és mindent elolvastak, ami ezzel kapcsolatban a kezükbe került.

2001-ben, úgymond, lemondtam, tehát négy és fél évig voltam elnök a hitközségben. Újra akartak választani, de nem fogadtam el, kerüljön sorra még más is. Egyfajta tanácsosként még mindig segítem a hitközséget. Megvannak a szükséges ismereteim, amiket még annak idején a neológ zsinagógában és édesapámnak segédkezve, a temetések alkalmával tanultam. A neológ zsidó közösség iskoláit végeztem, ismerem mind a neológ, mind az ortodox zsidó szokásokat.

Tiszteletbeli professzor maradtam a Babeş-Bolyai Egyetemen, doktorátust vezetek jelenleg is, és a Zsidó Bizottság-beli tevékenységekből is kiveszem a részemet. Elnök voltam, vezetőségi tag vagyok most is.